

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНО-КАЛМИЦЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Вже майже чотириста років відбуваються контакти між Україною і Калмикією. Про ці контакти свідчать матеріали української гідротопоніміки, побуту, фольклору, а також джерела, що представлені в різних установах України, зокрема музеях, бібліотеках, приватних колекціях, реально дослідження яких розпочалося в другій половині ХХ – початку ХХІ століть. Вивченням цих контактів, спираючись на різні види джерел і під різними кутами зору, займалися і займаються українські фахівці, і серед них Я. Дашкевич, Ю. Завгородній, А. Наберухін, О. Федорук та ін. Між тим збережені джерела можна розподілити на пам'ятки писемності, сакрального образотворчого мистецтва, архівні матеріали тощо. Дослідження архівних матеріалів, етнографічних та гідротопонімічних відомостей активізувалося на зламі століть [Наберухін 1995, 164–166; Федорук 1996; Дашкевич 1999, 123–126; Завгородній 2000, 51–62]. Про шляхи появи інших згаданих джерел та їхні різновиди відомо значно менше. У запропонованій статті йдеться про матеріали, які презентують “сліди” пересування калмиків теренами України, а також матеріали, що мають історію надходження і так звані “сліпі”. До зовсім нових джерел, що мають стосунок до калмиків в Україні, можна віднести археологічні, відомості про які з'явилися лише на початку ХХІ століття.

Свідченням тому є речі музейного призначення, що зберігаються у Фастівському музеї та шкільному музеї села Чапаївки. Йдеться про так звані цацха, чи мірде, – дрібну глиняну сакральну пластику, як у вигляді рельєфів, барельєфів, так і круглої скульптури. До Фастівського державного краєзнавчого музею цацха (ФДКМ, А15002) надійшло у 2002 р. разом з речами, знайденими під час археологічних розкопок і датованими ХVІІІ–ХІХ сторіччями [Огнєва 2004, 74–83]. Щодо речей зі шкільного музею, то історія їхнього надходження невідома (фото надіслані О. Пашковським із вказівкою на їхнє місцерозташування в шкільному музеї).

Перше археологічне цацха, чи мірде, знайдене на теренах України, є зображенням “Амітаюса” (скр. *amitayus*, тиб. *tshe-dpag-med*, “безмежне життя”), або Аюші (калм. від скр. *amitayus*), або “Безмежне життя”, особливої форми будди Амітабхі [Огнєва 2004, 74–83]. Цацха, круглої форми, відтворює традиційний образ Амітаюса: на голові корона, на руках, що у жесті “дх'янамудра”, – посудина з амрітою; сидить у позі “ваджрасана”; зовнішній контур об'єднує німб та ауру єдиною лінією [іл. 1]. Два цацха, які зберігаються у шкільному музеї с. Чапаївки, є образами Будди Шак'ямуні та Манджушрі, бодхісаттви Мудрості, що виконані згідно із загальною буддійською іконографією [іл. 2, 3]. Форма мірде кругла; в центрі розміщено зображення, але в образі Будди Шак'ямуні зовнішній контур об'єднує німб та ауру єдиною лінією, на відміну від Манджушрі. Третє цацха – ступа у вигляді конічної фігурки, що розміщена на лотосовому постаменті; являє собою в мініатюрі гравітаційну вісь Всесвіту – гору Сумеру [іл. 4].

Загальне визначення подібної пластики може виглядати таким чином. Цацха (скр. *saccha*, тиб. *tsha-tsha*, *tsa-tsha*, *цаца*, *цацха*) – вотивна річ у вигляді дрібних зображень (одного або кількох) персонажів буддійського пантеону (об'ємне, рельєфне, барельєфне) чи конічної фігурки – ступи. Виготовляється з глини, часом з домішками людського попелу, часом з домішками спеціальної суміші з лікарських та запашних рослин (стертих на порошок) [Nebesky-Wojkowitz 1956, 503]. Фігурки ступ виступали на виступах великих ступ (скр. *stūpa*, тиб. *mchod-rten*, монг. *субурган*) як жертвоприношення, або, так само як і цацха, зображення (іноді обгорнуті у тканину, чи папір, чи сувої з текстами дхарані – заклинань) ставали складовою вкладень до пустотілої культової скульптури.

Всі цацха виготовлено з багатокомпонентної глини світло-коричневого кольору за допомогою штампа з подальшим лощінням. Їх виготовляли з кюддж, чи

куж, глиняного тіста з домішками попелу, лікарських та запашних рослин; після висушування часом розфарбовували або покривали сусальним золотом, поміщали у мірде (мерде, мірд) чи ковчежець разом із сакральним текстом тибетською або старокалмицькою мовою і носили як оберіг [іл. 5]. Цей різновид дрібної буддійської пластики безпосередньо пов'язаний із потребою віруючих у культових творах індивідуального призначення, що можуть виступати як жертвоприношення (конічні фігурки, ступи, зображення); як опора віри для нових поколінь послідовників буддизму (зображення); як оберіг (зображення), захищаючи своїх власників від ворожих проявів зовнішнього світу.

На нові території калмики перекочувували разом із кхурла-герами, або кочовими храмами, а відтак і з сакральним начинням, необхідним для виконання ритуалів та обрядів. Кхурла-гер були складовою калмицьких військових з'єднань. Знахідки цацха дозволяють припускати наявність у тому ж місці або культової споруди – ступи, або пустотілої скульптури, або гау чи мірде для їхнього зберігання і вживання в ролі оберегу, а також тканини, сувою з написами або їхніми фрагментами. Такі знахідки, ймовірно, можуть траплятися як результат втрати їх або вірянами-воїнами, або під час перебування на цьому місці кхурла-гер, при яких діяли гелюнди (ламою у них називався тільки найголовніший), правилися служби – хурали перед боєм, після бою, при похованні загиблих.

І Фастів та Фастівщина, і село Чапаївка (Золотоніський район, Черкаська область), де були віднайдені цацха, розташовані на шляхах пересування калмицьких загонів територією України з середини XVII і до 40-х рр. XX ст., визначених у працях як українських, так і калмицьких дослідників [Федорук 1996, 28, 41–44, 47, 52; Завгородній 2000, 54–55; Прозрителев 1990; Шовунов 1991]. За часів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького, гетьманів Івана Брюховецького та Івана Самойловича, отамана Івана Сірка калмицькі загоны виступали на одному боці з козаками (Київ, Чигирин, Жовті Води, Корсунь, Біла Церква, Чугуїв, Запоріжжя). Під час Північної війни калмики билися під Полтавою на боці Петра I, рухалися в районі міст Ізюма та Харкова.

У наступні роки, впродовж XVIII–XIX ст., калмицькі з'єднання пересувалися територією України у складі російських військ. Про це свідчить, наприклад, запис латиною на берегах Апостола (київське видання 1722 р.), що перебуває в приватній колекції м. Дубна: “Року 1758 місяця червня дня 29... проходило військо російське через Польшу на пруссака до Саксонії у кількості дванадцяти тисяч донців і калмиків. А над ними був командир Данило Охримович” [Огнева 2003, 123–124]. Данило Охримович, він же Данило Єфремов (1690–1760), – військовий отаман війська Донського з 1738-го по 1753 рік, був відновлений на посаді 1755 р. У Семиріччу війну, попри свій вік, Єфремов очолив військо, у складі якого були донські полки та загоны калмиків, споряджені у похід за наказом Військової колегії від 1756 р.

Напередодні і під час Вітчизняної війни 1812 року Перший і Другий калмицькі полки під командуванням Джамби Тундутова та Середжаба Тюменя рухалися через Київ, а на початку травня 1812 року вийшли до Луцька Волинської губернії, де діяли на території Волині, в районі річки Стир, містечка Ратного, повітового міста Рівного. Під час Великої Вітчизняної війни 1943 року у складі німецьких військ Калмицький корпус разом із відновленим хурулом перебуває на теренах України в містах Маріуполі, Запоріжжі, Нікополі, Дніпропетровську, Кривому Розі тощо. Перелік наведених назв міст і окремих районів вказує на можливі місця майбутніх знахідок, і не тільки цацха, а, можливо, й інших видів джерел, що мають засвідчити присутність калмицького етносу на теренах України з середини XVII і до 40-х рр. XX ст.

Згадані калмицькі кочові, а потім вже й осілі буддійські храми мали бібліотеки, зображення, як живописні, так і скульптурні, майстерні з їхнього виготовлення. Що вони містили, засвідчив Микола Бажан у 1940 році: “Прямо під високим небом, біля стареньких домівок, де колись стояв буддійський монастир, вихор закружляв пил, зів'ялу траву, листя і разом з ними білі і жовті аркуші якихось книг, сувоїв, рукописів, малюнків... Розвіяні вітром папери виявилися сторінками й аркушами давніх буддійських манускриптів, тибетських трактатів та гравюр, калмицьких книг, що були привезені сюди ще триста років

тому і століттями збиралися у єдиних культурних центрах феодальної Калмикії, якими були буддійські монастирі” [цит. за: Батырева 1991, 5]. А в спогадах Б.Н. Уланова (1886–1969) визначається, що «за малим винятком загинули усі калмицько-буддійські монастирі, і що найважливіше, загинули дорогоцінні монастирські бібліотеки. Особливо суттєва загибель старих суто калмицьких книжок та рукописів» [Белодубровский 1998, 272].

Про те, що калмицькі монастирі мали цікаві зібрання буддійських книжок, окрім наведених спогадів, свідчить тибетомовний рукопис, що, вочевидь, є першою тибетською книгою, яка з’явилась в Україні. Це Дорджеджомпа, або Ваджрачchedика (“Ваджра-чхедика-праджняпарамита-сутра”, санскр. *ārya-vajracchedikā-prajñāparamitā-sūtra*; тиб. ‘phags-pa shes-rab-kyi pha-rol-tu phyin-pa rdo-rje-gcod-pa zhes-bya-pa bzugs-so), чи “Сутра про досконалу мудрість, що розсікає [пільму незнання]”, яку вважають головною в буддизмі ваджраяни. Примірник зберігається в Інституті рукописів НАН України (фонд VIII 561/11) під назвою “Manuscript Tibetan”, або “Тибетський манускрипт” [Огнева 2007, 46–49; Огнева 2009, 20–28; Огнева 2009, 278]. Сутра переписана чорним чорнилом крупним красивим уставним почерком; папір із західноєвропейськими водяними знаками (визначити їх не вдалось), у плямах від води, трохи забруднений і пожовклий від часу; фоліація тибетська (на лівому березі лицьового аркуша); 41 аркуш, у наявності 32; аркуші 29–35, 37–39 відсутні. На титульному аркуші назва не наводиться, але вона вказана на аркуші 16 на санскриті в тибетській транслітерації і тибетською мовою, так як це прийнято при відтворенні канонічних творів [іл. 6]. Калмицька назва твору – Дорджи Джодва, переклад якого на калмицьку мову здійснив Зая-Пандит між 1638 і 1662 рр. [Сангаджиева 2001, 49–52].

Калмицький слід книги пов’язаний з ім’ям автора безсмертного “Рукопису, знайденого в Сарагосі” – графа Яна Потоцького (1761–1815), останнього енциклопедиста Європи і її першого романтика, який у 1797–1798 рр. здійснив мандрівку на Кавказ і в Астрахань [Огнева 2007, 46–49; Огнева 2009, 20–28; Огнева 2009, 278]. Про перебування в останній граф написав, що його найбільш вразила “віротерпимість, яку,

можливо, надзвичайно складно віднайти в якомусь іншому місці земної кулі” [Потоцкий 1936, 209]. Виходячи з того, що рукопис відтворений на західноєвропейському папері, можна припустити, що буддійський твір був, імовірно, переписаний на замовлення Я. Потоцького моравськими братами – місіонерами, з якими він зустрівся під час мандрівки Калмикією 1798 р.

Орден єзуїтів “Моравські брати” (з 1765 р. і в Калмикії) залишив після себе добру пам’ять серед калмиків, оскільки завдяки саме його послідовникам, і зокрема І.Я. Шмідту, монголісту і тибетологу, з’явилися перша граматика калмицької мови, дослідження “Тесеріади” – героїчного епосу, праці з тибетології. Саме йому належить і перше в Європі видання згаданої Ваджрачхедики разом із німецьким перекладом, яке побачило світ у Росії 1837 року [Огнева 2009, 20–28]. Мандрівка Яна Потоцького до Калмикії явно не була випадковою. За повідомленнями графа, він мандрував Калмикією у супроводі його молодого вихованця – онука джунгарського хана Амурсани (в записі Потоцького – Амурсани) – і мав при собі альбом зображень (бурханів) персонажів буддійського пантеону, що належали Амурсані (1722–1757 рр.) [Потоцкий 1936, 211]. Віднайдений всіх матеріалів Яна Потоцького, які, можливо, спочатку потрапили до Кременецького ліцею, а потім у складі лицейського книжкового зібрання опинились у бібліотеці Університету Св. Володимира, дозволить виявити додаткові відомості про калмицьку писемну, і не тільки, спадщину в Україні.

Образотворчі джерела калмицького походження з’являлись у установах України кількома шляхами: внаслідок пастирського служіння українських священників у парафіях православних поселень на території Калмикії; діяльності чиновників українського походження, які служили приставами чи займали якусь іншу посаду там же; адміністративні посадовці, що здійснювали дослідницькі експедиції. Відповідно після їхнього повернення на Батьківщину в Україні з’являлися сакральні предмети, що засвідчували духовне життя калмиків. Пізніше зразки калмицького сакрального мистецтва надходили як результат закупівлі речей у приватних осіб, в антикварних крамницях.

У зібранні Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків (Київ) зберігається десять зображень, що відтворюють персонажів буддійського пантеону. Вісім з них – це танки (тиб. *thang-ka, thang-kha*), тобто живописні образи, два – так звані парма (тиб. *drag-ma*), або дереворити, – відбитки (один розфарбований) з дерев'яних матриць [Каталог... 2002, 210–215; Огнева 2003, 345–359; Огнева 2003, 18–24]. Вони надійшли з Музейного містечка у 1936 році у складі предметів з Музею при Київській духовній академії, де з'явилися завдяки протоієрею К.Ф. Фоменку (? – після 1914, священник церкви Спаса на Берестові у Києві), який отримав їх від головного попечителя калмицького народу полковника К.І. Костенкова. У свій час Ян Потоцький у нотатках писав, що в “калмицьких... книгах нема ні мови, ні букв тибетських, вони писані монгольським нарiччям, яким говорять калмики. Букви їхні також мають відтінок монгольських” [Потоцький 1936, 211]. Це визначення певним чином підтверджують танки, які являють собою, ймовірно, так звані цензурні примірники, оскільки мають на лицьовому (іноді й на зворотному) боці, на полях, написи (чорнилом) калмицькою мовою в монгольській графіці та їхній переклад на російську мову в старій орфографії, де наводяться також, в окремих випадках, санскритські та тибетські імена в російській транскрипції. На парма написи відсутні.

Капітон Костенков за дорученням російського уряду очолював експедиції (1858–1860, Міністерство державного майна; 1860–1861, Кумо-Маницька експедиція) до калмицьких степів з метою їхнього комплексного вивчення: астрономічні, топографічні, геологічні роботи, визначення нових шляхів сполучення і найзручніших місць для осілих поселень, збирання статистично-господарських відомостей про калмиків. Зібрані матеріали стали основою його досліджень, де містилися відомості про історію, суспільний лад калмиків, які проживали на території Астраханської губернії, цінні матеріали з етнографії [Костенков 1861, 67–81; 1862, 1–2; 1868; 1870]. Таким чином, танки, що сьогодні зберігаються в Музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків і надійшли від К. Костенкова, вже існували на час його мандрівок Калмикією

(1858–1860, 1860–1861) і презентують стиль власне калмицького сакрального живопису, а відтак верхній поріг їхнього створення – не пізніше початку 60-х рр. XIX ст.

Історія сакрального калмицького живопису розпочинається у XIX столітті, на кінець якого майстри працювали при кожному хурулі, але найвідоміші школи сакрального живопису існували при Дунду-хурулі в Мало-Дербетівському улусі (Житецкий 1893, с. 64) та в майстерні Хошеутівського (Тюменівського) улусу (Небольсин 1852, с. 186) [Иванов 2009, 28–33]. Танки з Київського музею дають майже повне уявлення про техніку виконання та структуру калмицького буддійського пантеону в традиції школи гелук.

Зображені персонажі пантеону визначались таким чином: “Шакджімуні – верховное божество” (501 ЖВ), або Будда Шак'ямуні [іл. 7]; “Авідва – покровитель небіжчиків” (502 ЖВ), або будда Амітабха, – правитель Сукхаваті, чистої землі на Заході, де відроджуються праведники [іл. 8]; “по-індійски: Бендарь Оточи – бог лекарей, Емчі, по тибетски Манле” (496 ЖВ), або будда Бхайшадж'ягуру, – будда Цілитель [іл. 9]; “Нагань-Дар-Эке (Ноган Дар Эке) – Покровительница женщин при родах. Перерождение Цаган-Дарь-Эке” (497 ЖВ), або Зелена Тара, – Спасителька, чи Захисниця [іл. 10]; “Манза Шире – Богъ астрологовъ Зурхачи” (498 ЖВ), або Манчжушрі, – бодхісаттва Мудрості [іл. 11]; “По тибетски Джамба. Майдере (по-індійски) Верховное существо. По монгольски Асаровъ гуута” (499 ЖВ), або Майтрейя, – будда Прийдешній [іл. 12]; “Намсара – бог богатства”, на зворотному боці танки написано “По монгольски Тенсон (Сокчинь Кювенъ) по-індійски: Бишараварь” (500 ЖВ), або Вайшравана, – захисник віровчення, божество – податель багатства [іл. 13].

Танка “Сансарін кюрде” (482 ЖВ), або Бхавачакра, – Колесо буття, чи Колесо сансари [Огнева 2003, 345–359] [іл. 14], презентує буддійський Всесвіт, не має визначення композиції загалом, написи стосуються окремих сюжетів, відтворених на ній, а російськомовний коментар танки здійснив Климент Фоменко [Фоменко 1879]. Остання обставина визначає верхню межу, пізніше якої зображення не могло бути створене. Калмицький опис танки

присутній у творі “Шлях до істини”, який належить бакші донських калмиків Мунке Борманжинову (1855–1919), одному з найосвіченіших калмицьких буддійських філософів і просвітителів [Борманжинов 1998, 252–265], а російськомовний коментар танки здійснив К. Фоменко, православний священик [Огнева 2003, 345–359]. Багатокольорове парма, чи дереворит, презентує зображення головного покровителя школи гелук – ідама Ваджрабхайраву (санскр.), чи Дорджеджигджеда (тиб.) [іл. 15]. На другому деревориті представлено чорно-біле зображення бодхісаттви з лотосом у правій руці і глечиком у лівій [іл. 16].

Характерні особливості танок з Музею Ханенків (9 одиниць збереження) відповідають стильовим особливостям калмицького сакрального живопису 60-х років XIX ст., що визначені калмицькими і російськими дослідниками [Батырева 1991, рис. 7, 9, 10, 12, 26; Иванов 2009, 28–33]. Танки збігаються за часом створення, кольоровою гамою, відтворенням окремих деталей, зокрема рис обличчя, квітів тощо. Щодо танки, де представлений сюжет “Сансарін кюрге”, то це калмицький ізвод якогось відомого зображення, поширеного, вочевидь, і в Монголії, і в Бурятії [Buddhism in Russia 2011, 98–99], тим більше що калмицькі гелюнди здійснювали паломництво до Тибету і Монголії, як-от калмики Гаван-Джімба, буддійський монах, напередодні 1814 р. та Мунке Борманжінов (1855–1919) – до Урги тричі [Боваев 1991, 164; Хамаганова 1998, 248, 250]. Тобто танки з Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків є одними з небагатьох творів калмицького сакрального мистецтва, що дійшли до наших днів і дають уявлення про традиційне буддійське мистецтво Калмикії, хоча уявлення про пантеон є урізаним [Огнева 2003, 345–359]. Відсутні зображення, що презентують розряд вчителів, “Білого старця” (Цаган Авга, Цаган Овген, Цаган Аав), міфологічного персонажа, що у калмиків набув таких етноспецифічних рис, як-от “покровитель сайгаків” чи “хазяїн обо”, добуддійського культу вшанування та обожнення природи в образі духа – хазяїна місцевості – гори Богдо поблизу озера Баскунчак тощо [Батырева 1991, 15–16]. Відсутні також зображення Магакали та Окін Тенгри – головних персонажів розряду “захисників вчення”

(дгармапала).

У Музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків є ще одна танка, яку придбали 1969 року у складі зібрання В.С. Величка, московського колекціонера. Це композиція “Галден лха гйама” (тиб. dga-ldan lha brgya-ma), або “Сто божеств неба Тушити” (ЖВ 462, іл. 17), де в центрі представлений Цонкапа Лобсан-дакпа (1357–1419), реформатор тибетського буддизму і засновник школи гелук, у супроводі учнів; вгорі – небо Тушита, чи Галден, чиста земля Майтреї, будди Прийдешнього; внизу – світ людей, де є захисник віровчення – Чойгель (одна з його іпостасей), жертвний столик з дарами та послушник з мандалою і хадаком – жертвним платом [Огнева 1997, 4–13; Огнева 1998, 277–284]. Про калмицький слід походження цієї танки, можливо і її місце створення, свідчить напис на зворотному боці танки, вгорі ліворуч (мова російська, орфографія і пунктуація сучасні): “Подарок И.И. Мечникову от населения за работу противозидемического характера совместно с проф. Л.А. Тарасевичем. Из коллекции Тарасевич Юлии Львовны”.

Ілля Мечников (1845–1916) – один із засновників порівняльної патології, ембріології, лауреат Нобелівської премії, який з 1888 року жив і працював у Парижі, в Пастерівському інституті, – мандрував калмицькими степами і на основі зібраного матеріалу написав статтю “Изыскания по эпидемиологии туберкулеза в Калмыцких Степях” [Мечников 1959, 181–195]. Але про архів ученого, що зберігається у Москві в Архіві РАН (фонд 584) і становить особливий інтерес для тих, хто займається вивченням Калмикії, відомо значно менше [Огнева 1997, 4–13; Огнева 1998, 277–284]. У складі фонду, який міститься у музеї Вернадського, є: 1) «Записные книжки Мечникова под названием “Первая экспедиция в Калмыцкие Степи с антропологической целью, 1871–1873”, с зарисовками людей (оп. 1, д. 261)»; 2) “Материалы по экспедиции в Киргизские Степи в 1911 году. Записные книжки с данными по обследованию местного населения по туберкулезу (оп. 3, д. 13)”; 3) “Дневники, записки, заметки, сделанные во время поездки в Астраханские Степи с 15 мая по 31 августа 1911 года (оп. 2, д. 4)”; 4) “Альбом с фотографиями экспедиции 1911 года (разряд II, № 294)” [Дирбе 1977, 188–199; Дирбе, лист автору].

Таким чином, Мечников побував у Калмикії двічі: на початку 70-х років XIX ст. і 1911 року. Але тільки друга поїздка пов'язана з ім'ям Л. Тарасевича. Відповідно танка справді походить з Калмикії і не могла бути створена пізніше 1911 року. Лев Тарасевич (1868–1927) – друг і учень Мечникова, один з перших організаторів профілактики туберкульозу, який і подав вчителю ідею про дослідження епідемічних осередків туберкульозу в калмицьких степах [Огнева 1997, 4–13; Огнева 1998, 277–284].

На час відвідин експедицією Мечникова вже згадуваного Мало-Дербетівського улусу там нараховувалось п'ять великих і сім малих кхурла-герів, чи хурулів, зокрема Дунду-хурул, при якому діяла відома майстерня зі створення танок, де працювали прославлені зурачі (танкописці). Серед них – Лама Джіджі, перший художник, якого вважали зачинателем калмицького сакрального живопису; майстер Дорджі – його зображення чотирьох Білих Тар настоятель Бааза Бакші передав до Музею Академії мистецтв [Батырева 1987, 43; Бакаева 1991, 93–94]. Цілком ймовірно, що образ Цонкапи з учнями, подарований І.І. Мечникову, створений у майстерні Дунду-хурула. Це припущення підкріплюється ще й тим, що зимовий храм Дунду-хурула був побудований на честь Цонкапи Лобсан-дакпи і називався його ім'ям [Пюрвеев 1987, 31]. Таким чином, звичайна закупівля зібрання московського колекціонера не лише поповнила музейну колекцію рідкісним твором сакрального мистецтва, а й привернула увагу до двох знаних постатей у світовій науці – І. Мечникова і Л. Тарасевича.

Проте музейні речі калмицького походження можна придбати, при певному везінні, і в антикварних крамницях України, про що свідчать дві скульптури – Амітаюс і Ваджравідарана, які віднайшла в антикварному магазині Ялти О.Г. Петренко, директор Одеського будинку-музею ім. М.К. Реріха. Але питання, звідки і яким чином скульптури опинилися в магазині, залишилися нез'ясованими, тобто не мають ніякої легенди [Огнева 2008, 239–255; Огнева 2008, 17–28]. Статуетки багатокольорові (розпис олійними фарбами) і відтворюють персонажів буддійського пантеону,

точніше, його етноспецифічної гілки – тибетського буддизму, чий вплив відчувався на велетенській території, від Гімалаїв до берегів Волги та Дніпра.

На калмицьке походження скульптур вказує їхній яскравий багатобарвний розпис, у тому числі одягу, – риса, що властива металевій пластиці саме калмицького побутування [Батырева 1987, 40–57; Батырева 1991, 84]. Техніка розписної глиняної пластики, яка була поширена у калмиків, впливала на і металеву. Майже по другу половину XVIII століття скульптура з Тибету та Монголії широко постачалась у калмицькі степи, але зникнення Калмицького ханства та жорсткі заходи російського уряду, спрямовані на обмеження контактів, скоротили її надходження. З відновленням мандрівок до буддійських святинь такі зображення почали з'являтися наприкінці XIX – на поч. XX ст. завдяки паломникам. Привезену скульптуру щедро вкривали олійними фарбами: розписували обличчя, тулуб, волосся, очі, пелюстки лотосового підніжжя [Батырева 1991, 84], як це відтворено на згаданих скульптурах “Ваджравідарана” та “Амітаюс” із Будинку-музею ім. М.К. Реріха. Можна припустити, що “Ваджравідарана” виготовлена за межами Калмикії, а “Амітаюс” є зразком місцевого виробництва. Центри з ливарництва існували в Дунду-хурулі та Ікі-хурулі, де працювали майстри-ливарники, які відливали буддійську пластику [Батырева 1991, –], наслідуючи інші скульптури.

Поява скульптури ялтинському магазину, мабуть, теж не випадкова. Тому може бути два припущення. Про одне з них говорили вище, і йшлося про шляхи пересування калмицьких військових загонів територією України. Щодо Криму, то в цьому контексті можна посилатися і на події громадянської війни, коли калмицькі загоны ввійшли до складу армії П.М. Врангеля і перебували там аж до евакуації із Криму, йдеться про Херсон, Сімферополь [Очиров 2004; Безнощенко 2005, 43–44]. Останні ж події припадають на часи Великої Вітчизняної війни, коли 1943 року разом із німецькими військами через Південь, і зокрема Одесу, відступали й калмики, де був присутній хурла-гер, і скульптури могли бути втраченими під час відступу.

Але припущення можна продовжити. З Кримом, зокрема з Сімферополем (парк

“Салгирка”), Судаком (Судацький винза-вод) і ще трьома маєтками, один з яких навіть мав назву Калмук-Кара, пов’язане ім’я академіка Петера Симона Палласа (1741–1811), чий експедиційні маршрути (1772–1774, 1793–1794) проходили, зокрема, по тих територіях, де проживали народи, які сповідували буддизм. Йдеться про Поволжя, Прикаспійську низину, Байкал, Забайкалля, Іркутськ, Селенгінськ, Царицин, Астрахань. Палласа вважають одним з перших, хто розпочав комплектування буддійських речей до зібрання Кунсткамери [Іванов 2007, 186–195]. З 1795 року він

жив то у Сімферополі, то в Судаку, а з 1808 – в Калмук-Карі. Можливо, якісь буддійські зображення, зокрема пластика, зберігались у кримських садибах академіка Палласа і через століття несподівано виявились у ялтинському антикварному магазині.

Таким чином, подальші пошуки матеріальних і духовних свідчень перебування калмиків на теренах України можна вважати перспективними і сподіватися на нові знахідки. Із врахуванням наведених місць їхнього перебування і пересування навіть безіменні предмети можуть набути певної легенди.

* Автор щиро вдячна О. Пашковському за надані матеріали.

ЛІТЕРАТУРА

- Бакаева Э.П. Буддизм в Калмыкии. Элиста, 1991.
- Батырева С.Г. Калмыцкая национальная школа культовой скульптуры и живописи // **Вопросы истории ламаизма в Калмыкии**. Элиста, 1987.
- Батырева С.Г. Старокалмыцкое искусство. Элиста, 1991.
- Безнощенко А. Калмыки в белом движении // **Альманах “Белая гвардия”**, № 8. Казачество России в Белом движении. Москва, 2005. – www.history08.ru/?p=823
- Белодубровский Е.В. Свен Гедин – адресат Бадмы Уланова // **Orient**. Альманах. Вып. 2–3. Санкт-Петербург, 1998.
- Борманжинов Мунко. Путь к истине // **Orient**. Альманах. Вып. 2–3. Санкт-Петербург, 1998.
- Дирбе А.В. История коллекции И.И. Мечникова // **Вопросы медицины и биологии Прибалтики**: Тезисы докладов XI Прибалтийской конференции по истории науки и техники. Тарту, 1977.
- Дирбе А.В., заступник директора Музею історії медицини ім. П. Страдія (Рига) – лист автору статті. Щира вдячність пані Дирбе за допомогу і бажання співпрацювати.
- Дорджиєва Г.Ш. Ламаистские хурулы (монастыри) и духовенство Калмыкии во второй половине XIX – начале XX в. // **Ламаизм в Калмыкии и вопросы научного атеизма**. Элиста, 1980.
- Завгородній Ю.Ю. Бурятія, Калмикія, Монголія, буддизм і Україна: до історії контактів (XVII – поч. XX ст.) // **Цирендоржівські читання – 2000**. Київ, 2000.
- Іванов Д.В. Петр Симон Паллас – выдающийся ученый-путешественник эпохи Екатерины II и формирование первых буддийских коллекций России // **Из века Екатерины Великой** путешествия и путешественники. Материалы XIII Царскосельской научной конференции. Санкт-Петербург, 2007.
- Іванов Д.В. Калмыцкие танка в коллекциях МАЭ – характерные особенности иконографии // **Буддийская культура история, источниковедение, языкознание и искусство**. Вторые Доржиевские чтения. Санкт-Петербург, 2008.
- Іванов Д.В. Калмыцкие буддийские культовые предметы в коллекциях МАЭ (Кунсткамера) РАН // **Буддизм в России**, 2009, № 42.
- Каталог збережених пам’яток Київського церковно-археологічного музею, 1872–1922 рр. Київ, 2002.
- Костенков К.И. Отчет высочайше учрежденной экспедиции для исследования Кумо-Маньчской низменности и Калмыцкой степи между реками Волгою и Доном за 1860 год // **Журнал Министерства государственных имуществ**. Ч. 76. Кн. 2. 1861.
- Костенков К.И. Окончание действий экспедиции для исследования Кумо-Маньчской низменности и Калмыцкой степи между рр. Волгою и Доном // **Журнал Министерства государственных имуществ**. Ч. 81. Кн. 9. 1862.
- Костенков К.И. Калмыцкая степь Астраханской губернии, по исследованиям Кумо-Маньчской экспедиции. Санкт-Петербург, 1868.
- Костенков К.И. Исторические и статистические сведения о калмыках, кочующих в Астраханской губернии. Санкт-Петербург, 1870.
- Калмычко-русский букварь для обучения грамоте калмыцких детей / Составлен по распоряжению главного попечителя калмыцкого народа генерал-майора К.И. Костенкова. Санкт-Петербург, 1871.

- Мечников И.И. Собрание сочинений.* Т. 10. Москва, 1959.
- Наберухін А.І.* Калмики і ногаї у політичних розрахунках Богдана Хмельницького // **Історичне краєзнавство в Україні: Традиція і сучасність.** VII Всеукраїнська наукова конференція: Матеріали пленарного та секційних засідань. Ч. 1. Київ, 1995.
- Огнева Е.Д.* Илья Мечников и его встречи с буддизмом // **Orient.** Альманах. Вып. 2–3. Санкт-Петербург, 1998.
- Огнева Е.Д.* Амиताюс и Ваджравидарана: иконография и происхождение (Буддийская скульптура калмыцкого происхождения в коллекции Дома-музея имени Н.К. Рериха) // **Н.К. Рерих и его современники. Коллекции и коллекционеры.** Материалы научно-практических конференций 2005–2006 гг. Одесса, 2008.
- Огнева Е.Д.* Тибетоязычные версии Ваджраччедики в собраниях Украины // **Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций.** XXV Международная конференция. Источниковедение и историография стран Азии и Африки (22–24 апреля, 2009, Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 2009.
- Огнева О.Д.* Ілля Мечников і його зустрічі з буддизмом // **Сходознавство.** Вип. 1. Київ, 1997.
- Огнева О.Д.* Буддійська спадщина з фондів Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // **Могилянські читання 2002:** 36. наук. праць. Київ, 2003.
- Огнева О.Д.* З історії формування колекції творів мистецтва Тибету, Монголії, Бурятії та Калмикії в Київському музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // **Ханенківські читання.** Матеріали науково-практичної конференції. Вип. V. Київ, 2003.
- Огнева О.Д.* Матеріальні свідчення про перебування калмиків в Україні // **Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області.** Науково-інформаційний бюлетень. Фастів, 2004. Прес-музей. № 20–21.
- Огнева О.Д.* Діамантова сутра в державних та приватних зібраннях України // **XI Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 7–8 червня 2007 р. Київ, 2007.
- Огнева О.Д.* Сакральне мистецтво у традиції північного буддизму на теренах України // **Східний світ,** 2008, № 1.
- Огнева О.Д.* Зразки сакральної пластики калмицького походження в зібранні Будинку-музею Миколи Рериха // **Східний світ,** 2008, № 2.
- Огнева О.Д.* Ваджраччедіка: тибетомовні примірники в установах та приватних колекціях України // **Східний світ,** 2009, № 2.
- Огнева О., Златогорський О.* Маргіналії біблійних видань XVI–XIX ст. // **Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.** Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. (Ковель, 23–24 жовтня 2003 р.). Ч. 2. Луцьк, 2003.
- Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период.** Москва, 1967.
- Очиров У.Б.* Калмыцкие национальные части в составе белого движения в период гражданской войны. 2004. – www.dk1868.ru/statii/ochirov1.htm
- Петров Н.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Составлен Петровым. Изд. второе. Киев, 1897.
- Потоцкий Ян.* Исторические путешествия. Извлечения из мемуаров и записок иностранных и русских путешественников по Волге в XV–XVIII вв. Сталинград, 1936.
- Прозрителев Г.Н.* Военное прошлое наших калмыков. Элиста, 1990.
- Пюрвеев Д.Б.* Культурное зодчество калмыков в XVII–XIX вв. // **Вопросы истории ламаизма в Калмыкии.** Элиста, 1987.
- Сангаджиева А.М.* Некоторые аспекты влияния буддизма на культуру калмыков // **Путь Востока. Проблема методов.** Материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия “Symposium”: Вып. 10. Санкт-Петербург, 2001.
- Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина I: 1654 рік. Львів, 1996.
- Фоменко К.Ф.* Объяснение изображений на 12-ти кругах калмыцкого кюрдэ, или колеса, изображающего материальный мир, 2-ой половины XIX ст. // **Известия,** 1879.
- Хамаганова Е.А.* Мунко Борманжинов – бакша донских калмыков // **Orient.** Альманах. Вып. 2–3. Санкт-Петербург, 1998.
- Шовунов К.П.* Очерки военной истории калмыков (XVII–XIX вв.). Элиста, 1991.
- Buddhism in Russia. Exhibition in Bhutan.** Catalogue, November 2011. – http://narod.ru/disk/31212793001/buddhism_in_Russia.exe.html



Ілюстрація 1.
Амітаюс, або будда
Безмежного життя.
Цацха. Калмикія,
XVIII–XIX ст.



Ілюстрація 2.
Будда Шак'ямуні. Цацха.
Калмикія, XVIII–XIX ст. (?)



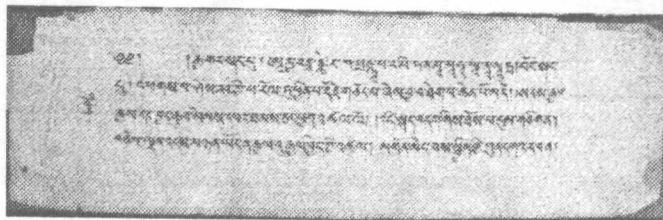
Ілюстрація 4.
Ступа, символ Сумеру. Цацха.
Калмикія, XVIII–XIX ст. (?)



Ілюстрація 3.
Манчжустрі, або бодхісаттва
Мудрості. Цацха. Калмикія,
XVIII–XIX ст. (?)



Ілюстрація 5.
Мірде – калмицький оберег.
Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 6.
Ваджраччедіка.
Рукопис. XVIII ст.



Ілюстрація 7.
Шакджімуні,
або Будда Шак'ямуні.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 8.
Авідва (Амдева),
або будда Амітабха.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 9.
Емчі, або будда
Бхайшадж'ягуру,
будда Цілитель.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 10.
Ноган Дар Еке,
або Зелена Тара,
Спасителька, чи Захисниця.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 11.
Манза Шире,
або Манчжустрі,
бодхісаттва Мудрості.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 12.
Асарань гуута,
або Майтрейя,
будда Прийдешній.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 13.
Тенсон (Сокчинь Кювень),
або Вайшравана,
захисник віровчення,
божество – податель багатства.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 14.
Сансарін кюрде,
або Бхавачакра,
Колесо буття,
чи Колесо сансари.
Танка. Калмикія, XIX ст.



Ілюстрація 15.
Йідам Ваджрабхайрава.
Парма. XIX ст.



Ілюстрація 16.
Бодхісаттва. Парма. XIX ст.

Ілюстрація 17.
Галден лха гйама,
або Сто божеств
неба Тушити.
Калмикія, XIX–XX ст.

